

Jakó Zsigmond, a történettudós

A történettudományban a 20. század óta több síkon erős szakosodás figyelhető meg. Ez leginkább az egyes korszakok feldolgozásánál mutatható ki. Az ókort, a középkort, a kora újkort és az ezt követő időszakokat mások kutatják, sőt az egyes korszakokon belül is megtalálható a specializáció. A magyar történelemtudósok közt pl. ritka, ha egy Árpád-korral foglalkozó a késő középkorról is ír. Az pedig még szokatlanabb, ha a Mohács előtti korszakot vizsgáló az azt követő korszakot is kutatja. Ennek ugyan nálunk megvan a gyakorlati oka, a középkori oklevelek együtt vannak, és viszonylag könnyen, keltezésük alapján megtalálhatók a levéltár digitális adatbázisa segítségével.¹ A kutatás tematikai alapon is kezd szakosodni. Csak néhány példa: politikai történet, intézménytörténet, társadalom- és gazdaságtörténet, kultúrtörténet. Ne is beszéljünk arról, hogy a múlt más ágaival nem történész alapképzést kaptak, hanem irodalomtörténészek, jogtörténészek vagy művészettörténészek foglalkoznak. Egyre nagyobb ritkaság a több korszakkal vagy másfajta témakörökkel egyaránt foglalkozó kutató. Ez nem is csoda, hiszen a szakma alapvető szabályai szerint a történész köteles a feldolgozandó témájához a teljes forrásanyagot, valamint az alapvető szakirodalmat ismerni, ami a gomba módon szaporodó forráskiadványok és tudományos irodalom miatt egy ember számára szinte lehetetlen.

A ritka kivételek közé tartozik a magyar középkor- és koraújkor-kutatók nesztora, a 90 éves Jakó Zsigmond kolozsvári professzor. Igaz, könnyebb helyzetben van, mint a mai fiatal kollégáink, hiszen első művei 66 évvel ezelőtt, 1940-ben jelentek meg, ennyi idő alatt pedig sokkal több időt fordíthatott kutatásra, mint egy ma 35–40 éves. Bibliográfiája futólagos átnézése is mutatja, hogy Jakó professzor pályája kezdete óta legalább annyit foglalkozott a középkorral, mint a kora újkorral, sőt a 18. századdal is, úgyhogy nehezen lenne beskatulyázható egyik korszak kizárólagos kutatói közé.² Ugyanígy nem mondhatjuk azt, hogy csak valamely témával foglalkozott volna, amire alább fogok utalni.

Mégis teljesen világos, hogy két dolog köti össze impozáns életműve valamennyi alkotását: szinte kizárólag Erdéllyel és Magyarország Romániához került részével foglalkozik,³ valamint a források kiadása, értelmezése és az azokra való támaszkodás. Az első magától érthetőnek látszik: a Bihar megyei születésű tudóst saját tágabb pátériája érdekelte kezdettől fogva. Természetesen tisztában van azzal, hogy ez a terület az általa vizsgált korszakokban milyen kapcsolatban állt az anyaországgal, aminek kölcsönhatásait ki is mutatja. Ezért román és kisebb mértékben szász témákat éppúgy kutat, mint magyarokat. Műveiben szigorúan az igazsághoz kötődik, nyoma sincs a nacionalizmusnak. Alkotásai tekintélyes része megjelent románul is, amivel bizonyos mértékben a magyar történettudomány romániai nagykövetének szerepét is betölti, az általa felhasznált magyar művek eredményeit közvetíti az ottani olvasók között, mint ahogy hazai kutatóink gyakran Jakó hivatkozásaiból értesülhetnek a szomszéd ország historikusai eredményeiről. A látszólag különböző erdélyi témák közt azonban tartalmi kapcsolatok is megfigyelhetők, ennek ismertetése előtt azonban sorra kell vennünk ezt a hatalmas szellemi oeuvre-t.

¹ A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa. CD-ROM. Arcanum Digitéka 2000.

² Művei bibliográfiáját 1940-től a kilencvenes éves középegig lásd *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk. Kovács András, Sipos Gábor és Tonk Sándor. Kvár 1996. 579–604. Jakó azóta megjelent írásai bibliográfiáját Lupescuné Makó Mária volt szíves nekem elküldeni, amit ezúton hálásan köszönök. Az alábbiakban, amennyiben valamelyik művét idézem, a bibliográfia sorszámát adom csak meg, kivéve az újabb művek esetében.

³ Egy ilyen kivétel Richard de Bury *Philobiblon*áról írott műve. Bibl. 93. Ez könyvtörténeti érdeklődésével kapcsolatos.

Jakóról mint a történeti források kutatójáról bővebben kell szólnunk. Az akkori Pázmány Péter Tudományegyetem (a mai ELTE jogelődje) bölcsészettudományi karán szerzett történelem–latin szakos diplomát. A nagyon igényes Mályusz Elemér professzor legendás hírű iskolájához tartozott. Tanára a harmincas években tanítványaival egyes, a magyar és más nemzetiségek nyelvhatárán a középkori megyékről készített doktori értekezéseket, amelyekben pedig – többek közt – a helységekhez vonatkozó adatok közt a fennmaradt jobbágyneveket, amelyekből bizonyos nemzetiségi megoszlásra lehetett következtetni, is összeíratta. Professzora „Település- és népiségtörténeti értekezések” sorozatában jelent meg Jakó disszertációja: *Bihar megye a török pusztítás előtt*.⁴ Egyike a sorozat legjobb, gazdag levéltári anyagra támaszkodó kötetének, amely már túllép az 1526-os bűvös határon. Számos későbbi híres tudósunk készített Mályusznál ilyen témájú doktori értekezést, mint pl. Balázs Éva, Fügedi Erik, Maksay Ferenc. Mályusz, a mester akkori egyetemi előadásain keresztül is hatott Jakó munkásságára, mint ahogy a történelem segédtudományai művelésénél Hajnal István és Szentpétery Imre professzorok hatása is kimutatható. Minderre a vele együtt Mályusznál tanuló Fügedi Erik mutatott rá épp Jakót méltató tanulmányában.⁵

A forrásokhoz való kötődését az egyetemen kapott indítás mellett tovább növelte, hogy pályája kezdetén a Magyar Országos Levéltárban, majd 1941-től Kolozsvárott az Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltárában kapott állást. Az Országos Levéltár akkor a magyar középkorkutatás fellelője volt, számos kiváló tudós dolgozott ott. Kolozsváron Kelemen Lajos keze alatt ugyancsak a források szeretetét tanulta meg.⁶ A levéltári anyag iránti érdeklődését mutatja, hogy első tudományos dolgozatai között többségben voltak levéltári tárgyú munkák.⁷

Jakó Zsigmond a forrásokkal való szoros kapcsolata révén egyike lett a 20. század második felében a magyar nyelvterület legtermékenyebb forráskiadóinak. 1944-ben jelent meg a gyalui vártartomány urbáriumainak kiadása, amivel a kora újkori gazdasági természetű iratok közrebecsítését indította el, és amelyhez fontos megállapításokat tartalmazó bevezetést is csatolt.⁸ Gazdaságtörténeti, ezen belül a jobbágyság rétegződésére vonatkozó iratokkal, a városokat nem számítva, a korábbi magyar történetírás addig kevésbé foglalkozott, kivéve az 1894–1906 közt kiadott Magyar Gazdaságtörténeti Szemlét, valamint néhány forrásközlő évkönyvet és folyóiratot, mint a Magyar Történelmi Társaság több sorozatban (1855–1934) és a Történelmi Társaság (1878–1911). Meg akarta indítani az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárában őrzött családi levéltárak anyagának kiadását is, amelyből 1944-ben jelent meg a Thorotzkay család okleveleinek regesztá formájában történt közlése 1539-cel bezárólag, valamint az újkori iratokról fasciculusonként tagolt leírása.⁹ Lényeges, hogy itt már a magyar oklevélkiadásban szokásos 1526-os záró dátum helyett 1541-et választotta a kivonatok közlése határpontjának. 1945 után részt vett a *Documente privind istoria României* erdélyi kötetei kiadásában.¹⁰

⁴ Bibl. 2.

⁵ Fügedi Erik: *Jakó Zsigmondról, legfrissebb műve nyomán*. In: Századok 111(1977). 1232–1235.

⁶ Fügedi: *i. m.* 1236–1237. – Kelemen Lajos hatására lásd Katalin Péter: *Zsigmond Jakó 70 Jahre*. In: *Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn*. Festschrift für Attila T. Szabó und Zsigmond Jakó. Hrsg. von Kálmán Benda, Thomas von Bogyay, Horst Glassl, Zsolt K. Lengyel. Bd. I. (Studia Hungarica. Schriften des Ungarischen Instituts München. 31.) München 1987. 13, valamint Jakó saját megemlékezését: *Jakó Zsigmond: Kelemen Lajos (1877–1963)*. In: *Jakó Zsigmond: Társadalom, egyház, művelődés*. Tanulmányok Erdély történelméhez. (METEM Könyvek 18.) Bp. 1997. 417–431.

⁷ Bibl. 1, 4, 5.

⁸ Bibl. 8.

⁹ Bibl. 9.

¹⁰ Bibl. 19, 109, 146. 2002-ben a XIV. kötet munkálataiban is részt vett.

A legfontosabb oklevélkiadásai azonban csak az utolsó két évtizedben jelentek meg, és tesz sok évtizedes kutatómunkája eredményeit közkinccsé. E sorok írójának egyik kedvenc, állandóan forgatott könyve Jakó 1990-ben kiadott *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556)* című kétkötetes monumentális regesztakiadása, amely nem csupán 5444 oklevél magyar kivonatát és egy ritka pontos, kiválóan rendszerezett mutatót, hanem egy könyv méretű (169 oldalas, a rezümékkel együtt) bevezető tanulmányt is tartalmaz. Ez a mindmáig legjobb hiteleshelyi feldolgozás többek közt foglalkozik a monostor történetével, az apátság jegyzőkönyvvezetésével, tehát a hiteleshelyi munka fontos részével, de különlegesen fontos a konvent társadalomrajzának bemutatása.¹¹ Ez természetesen beletartozik Jakó professzor társadalomtörténeti munkásságába is. A kérdés felvetésén érződik mesterének, Mályusz Elemérnek a középkori egyházi társadalomról tartott, általa hallgatott, később könyv formájában is megjelent egyetemi előadásának hatása.¹²

Megindult egy másik nagy oklevélközlése is, az Erdélyi Okmánytár, amelyből két kötet jelent meg. Bevezetőjében összefoglalta az erdélyi középkori okleveles források kutatástörténetét, mégpedig a másik két erdélyi népcsoport, a német és a román nyelvén is. Ezek 1339-ig tartalmazzák az Erdélyre vonatkozó oklevelek regesztáit. Kiadatlanok esetében a teljes szöveg latin közlésére került sor.¹³ Csak egy példát emelnék ki, amiből különben következtetni lehet Jakó forráskiadási módszereire is. 1299-ben III. András király határjárást végeztetett a gyulafehérvári káptalan összesen 13 birtokán. Az egyes településekről hol teljes szövegű, hol kivonatos 15–16. századi átiratok és másolatok maradtak fenn, ezeket közli egy szám alatt kiadója, így 11 és fél oldalon részben helyreállítja III. András elvesztett oklevelét.¹⁴

Általános, a középkornál, sőt a kora újkornál meg nem álló erdélyi érdeklődése a forráskiadásban is megmutatkozik. Vastag kötetben, bevezető tanulmánnyal adta ki pl. többek közt Rettegi György 18. századi emlékiratait. Megint ugyanazt tapasztaljuk, mint a kolozsmonostori kötetnél: a gondos forráskutató és -kiadó az edicionál nyomban fel is használja az alkalmat az értelmezésre, amivel a forrás felhasználója új ismeretekhez, összehasonlítási lehetőséghez jut, a kiadó pedig általánosítható következtetéseket von le.

Nemegyszer egy forrásból vagy forráscsoportból jut annak kiadása, ill. elemzése során döntő eredményekhez. Ide számíthatjuk Dés város 13. századi hamis kiváltságlevelei kritikáját, amely diplomatikai és paleográfiai szempontból továbbfejleszti egyik mestere, Szentpétery Imre megállapításait, és rámutat a hamisítás idejére és okára.¹⁵ Másik hamis erdélyi városi kiváltságlevél a torockói. Jakó, aki, mint láttuk, foglalkozott a Thorotzkay család levéltárával, a város 18. századi történetét vizsgálva először azt mutatta ki, hogy mi tette a település lakói számára szükségessé egy hamis oklevél készítését, a hamisításban pedig kik vettek részt. Közben fontos megállapításokat tesz pl. a vasművességgel kapcsolatban is. A szinte krimiszerű történet után következik csak III. András 1291-re keltezett privilégiuma hamisságának diplomatikai bizonyítása.¹⁶

Más szempontból érdekes Ródi Cseh István 1507. évi magyar nyelvű végrendeletének közlése. Ezzel nemcsak bővítette az anyanyelvi írásbeliség egy fontos dokumentuma kiadásával a

¹¹ Bibl. 133.

¹² Mályusz Elemér: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Bp. 1971.

¹³ *Erdélyi Okmánytár*. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel regesztákban közlése Jakó Zsigmond. I–II. Bp. 1997. 2004.

¹⁴ Uo. I. 328–339, 589. sz.

¹⁵ Bibl. 33. – Az eredeti közlés tartalmazta a legfontosabb oklevelek vagy azok részeinek faksimiléjét is, ami bele is tartozik a tanulmányba. Az 1997-ben megjelent tanulmánykötetben az utóközlésből ezek sajnálatos módon kimaradtak, úgyhogy az eredeti tanulmány használata nem kerülhető meg. Az utóközlés: Jakó: *i. m.* 1997. 9–26.

¹⁶ Bibl. 100, 105, 132. Közölve Bibl. 106. 62–69.

magyar nyelvtörténet forrásbázisát, de a hozzákapcsolódó tanulmányban egyik kedvelt témájához, a világi értelmiség kialakulásához is fontos adalékot nyújtott.¹⁷ Ami különösen érdekes, hogy Jakó kapcsolatot vél felfedezni a Kolozsvár környéki birtokos és a közeli város közt. Ugyancsak jogosnak tűnik az a véleménye, hogy rendszeresen és viszonylag sokat írt magyarul. Az ötlete, hogy egy időben esetleg máshol értelmiségi munkakörben dolgozott volna, lehet helyes, de nem biztosan. Akkor talán nagyobb vagyont tudott volna magának szerezni. Érdekes, hogy egyik fiát taníttatta. Jakó különben közölt 16. századi magyar verseket, valamint drámai emlékeket is.¹⁸

Jakó számára egyes oklevelek és iratok kiadása vagy elemzése a jelek szerint nem a 19–20. század fordulóján élt „Okmányi kalászat” és hasonló címekekkel közölt érdekességek közlését jelenti, hanem valami általa kutatott téma tárgyának egy adat bemutatásán keresztül bővebb taglalását vagy pedig forrástípusok bemutatását. Erre talán a legjobb példa a Miskolci Csulyak István peregrinációs albumával foglalkozó kis tanulmánya, ami különben be sem került Jakó fontosabb dolgozatainak gyűjteményes kiadásába. Számomra módszertanilag is nagyon tanulságos ez a cikk. Egy elejtett megjegyzéséből derül ki, hogy a későbbi olaszliszkai református lelképásztor „albuma” saját birtokában van. Bizonyára ez vezette ennek a forrástípusnak elemzésére. Ugyanis a külföldi egyetemeken bevált szokás szerint a Magyarországból és Erdélyből származó hallgatók („peregrinusok”) is albumokat fektettek fel, amelybe a megismert főemberekkel, tudósokkal, diáktársakkal bejegyzéseket írtak, ami fontos forrás a tudományos kapcsolatok történetéhez. Miskolci Csulyak István 1601-től kezdve vezette ezt a könyvet, és hazakerzése után sem hagyta abba.¹⁹

Olykor a forrásközlés új adattal egészíti ki valamelyik tanulmány állításait. Erre szép példa az erdélyi püspökség középkori birtokaival foglalkozó tanulmánya, ahol az egyik legnagyobb erdélyi földbirtok kialakulását és középkori fejlődését mutatja be. Lényeges feltevése, hogy a „püspökök gazdasági hatalma mezővárosaikon, tartományi-politikai befolyásuk viszont nagy kiterjedésű uradalmakon nyugodott”, valamint a vajda mellett a püspökség volt a hatalmi, politikai szerkezet legfontosabb eleme. Függeléként közöl, viszont adatait nem aknázza ki, keltét pedig 1552 körüli időre határozza meg, egy a püspöki uradalmakról készült urbáriális jellegű összeállítást.²⁰ A szerző célja nem a gazdálkodás bemutatása volt, nyilván szokása ellenére ezért nem dolgozta be a forrás adatait tanulmányába, és nem vette figyelembe Várdai Ferenc erdélyi püspök, valamint várnagyai és provizorai gazdasági tárgyú levelezését.²¹

Forrástudományi érdeklődése, valamint az a tény, hogy a kolozsvári egyetemen történelmi segédtudományokat adott elő, összefoglaló, tankönyv jellegű művek készítéséhez vezetett, elsősorban paleográfiai vonatkozásban. Ezek először általában románul jelentek meg.²² Ide sorolhatjuk a 16. századi erdélyi vízjegyekről írt tanulmányát is.²³

Már bevezetőben említettem, hogy Jakó professzor a történettudomány minden ágát műveli, így nem sorolhatjuk egyértelműen pl. a gazdaságtörténészek vagy kultúrtörténészek közé. A következő áttekintésben ezért megkíséreltem munkáit tematikájuk alapján összesíteni, majd

¹⁷ Bibl. 43. Utánközlése: Bibl. 106. 37–41.

¹⁸ Bibl. 42, 53, 54.

¹⁹ Bibl. 92.

²⁰ Jakó Zsigmond: *Az erdélyi püspökség középkori birtokairól*. In: *Szabó István Emlékkönyv*. Kovács Ágnes közreműködésével szerkesztette Rác István. Debrecen 1998. 136–157. Az idézet: 146.

²¹ Vö. pl., Dl. 82368, 82371, 82417, 82452, 82597, 82598, 82599.

²² Bibl. 26, 27, 30, 50, 51, 52, 126.

²³ Bibl. 68.

ebből további következtetéseket levonni. A végén kiderül, hogy az egyes témák hogyan függnek össze egymással.

Gazdaságtörténeti kérdésekkel már korai könyve, a gyalui vártartományról szóló is foglalkozott. Jelentetett meg tanulmányt a dézsma fejedelemség kori adminisztrációjáról. Itt is jelentős forrásanyag állt rendelkezésére, amelyet közölt is.²⁴ Írt az erdélyi mértéktörténetről²⁵ és a „capetia” szó magyar jelentéséről.²⁶ Új eredményeket hozott az eddig kevésbé kutatott hamuzsírgyártásról és papírkészítésről.²⁷ A tanulmányok zöme újkori témájú. Itt is megfelelő forrást találva látja szükségesnek a vele való foglalkozást. Az viszont feltűnő, hogy a gazdasági kérdések csak mellékesen érdeklík, és – leszámítva a dési és vizaknai oklevélhamisításokat – város-történeti problémák alig fordulnak elő munkásságában.

A pusztasodás kutatása viszont átmenetet képez a gazdaság- és a társadalomtörténet között,²⁸ mint ahogy az utóbbi kérdések tárgyalása az igazgatás- és politikai történettel áll kapcsolatban, így nehezen választhatók el egymástól. Az igazgatástörténethez sorolandók az erdélyi vajdasággal kapcsolatos tanulmányai. Számomra nemcsak új eredményei miatt, de módszertanilag is egyik legtanulságosabb munkája a korán megjelent tanulmány az erdélyi vajdai kancellária 16. század eleji történetéről.²⁹ A protonotariátus és a vajdai titkári állás kialakulása és hatásköre elemzésén kívül nagy súlyt fektet a kancelláriai személyzetre. Ennek kettős szempontból van – fontos megállapításain kívül – tudománytörténeti jelentősége. Jakó ugyanis itt már 1946-ban azt a prozopográfiai módszert használta, amelynek hazai megjelenését ennek legismertebb művelője, Engel Pál, 1957-re keltezte. Szerinte ezt akkor alkalmazták először egymástól függetlenül Mályusz Elemér és e sorok írója. A módszert magát Engel így írta le: „A prozopográfiai módszer abból a felismerésből született, hogy bizonyos történeti kérdések pontosabban megválaszolhatók egy célszerűen összeállított személyi adattár alapján, mint anélkül: továbbá, hogy vannak olyan kérdések, amelyekre prozopográfiai vizsgálat nélkül semmiféle választ nem kapunk.”³⁰ Sajnos, én az ötvenes évek közepén még nem ismertem Jakó professzor említett tanulmányát, így Mályusszal együtt magunktól fedeztük fel a puszkaport, a prozopográfiát, amit korábban csak az ókortudomány alkalmazott. Érdekes, hogy a nyugati medievisztikában jóval később vált ez bevált módszerre. Azt hiszem, nem véletlen, hogy épp mi hárman alkalmaztuk ezt először a magyar nyelvterületen, ugyanis Mályusz, Jakó és jómagam is az okleveles forrásokra támaszkodó kutatók voltunk (és részben még vagyunk). A tanulmány másik tudománytörténeti jelentősége, hogy a kolozsvári mester itt találkozott először a hivatalokban dolgozó világi értelmiségi réteggel, tudományos kutatásainak később másik, talán legfontosabb ágával.

Az erdélyi vajdaság története tovább is érdekelte Jakót. Három, a 14–15. század fordulóján működő vajda: Losonci Dezsőfi László, Bebek Imre és Szécsényi Frank működésének ismertetése az akkori századvég zűrzavaros politikai helyzete bemutatásán kívül alvajdáikkal és ítélőmesterekkel is foglalkozik.³¹ Jakó írt továbbá egy fontos, az egész középkori magyar királyság igazgatási szisztémájához fontos adalékul szolgáló tanulmányt a vajdák kinevezéséről. Itt 1437-től 1553-ig hat vajdakinevező vagy azzal foglalkozó oklevelet közölt, és felhívta a fi-

²⁴ Bibl. 12. Újraközlés: Jakó: *Társadalom i. m.* 261–266. Itt azonban csak a bevezető tanulmány olvasható, a forráskiadás olvasásához az eredeti közlés tekintendő meg.

²⁵ Bibl. 15.

²⁶ Bibl. 36.

²⁷ Bibl. 20, 24, 39, 45, 56, 76, 77, 86, 130.

²⁸ Bibl. 14.

²⁹ Bibl. 17, 18. Újraközlés: Jakó Zsigmond: *Írás, könyv, értelmiség*. Tanulmányok Erdély történelméhez. Buk. 1976. 42–61.

³⁰ Engel Pál: *Prozopográfia*. In: *A történelem segédtudományai*. Szerk. Bertényi Iván. Bp. 1998. 38.

³¹ Bibl. 122. Új közlése: Jakó: *Társadalom i. m.* 57–74.

gyelmet, hogy a vajdaság eredetéről szóló teóriák helyett a vajdák működésének tényszerű feltárására volna szükség. Azt is megemlíti, hogy a szlavón bánság fejlődése hasznos párhuzamokat kínál. Ezzel magam is tökéletesen egyetértek.³²

A magyar történelem szempontjából is fontos a Mátyás király erdélyi társadalompolitikájáról írt tanulmánya. A nagy király az 1467-es lázadás után a vajdai hatalmat erősítette, és a megyék önállóságának fejlesztése helyett a nemzetiségi önkormányzat fejlesztésére helyezte a hangsúlyt. Jakó összefoglalta a királynak a székelységgel és a szászsággal szemben folytatott politikáját, rámutatott a román kenézek nemesítésére, és ezzel magyarázta, hogy nem alakultak ki itt olyan román önkormányzati formák, mint a szörényi bánságban, sőt a Hunyad megyei hátszegi bírói szék is elsovadt.³³ Az 1467-es lázadással az abban részt vevő Farnasi Veres családdal kapcsolatban foglalkozott.³⁴ A Mátyás társadalompolitikájáról szóló tanulmánynak pedig mintegy előképe volt a székely társadalom 14–16. századi fejlődése összefoglalása.³⁵ Mint látjuk, nehéz lenne különbséget tenni politikai történet és társadalomtörténet között. Az általam kiemelt tanulmányok a középkorral foglalkoznak, bár olykor túllépnek rajta. Idézhetnék még egyéb, hasonló tárgyú, olykor újkortörténeti munkákat, mint középkortörténészek, számomra azonban ezek voltak a legfontosabbak.

Mályusz Elemér hatása, valamint kelet-magyarországi származása egyaránt arra vezette a fiatal Jakót, hogy foglalkozzon Erdély és környéke nemzetiségi átalakulásával. Erre különben doktori értekezése, valamint a gyalui vártartomány urbáriumának kiadása jelentős forrásanyagot is kínált. Ennek során került sor az újkori román betelepülések feldolgozására,³⁶ valamint Belső-Szolnok és Doboka megyék újkori magyarságáról írt tanulmánya megírására.³⁷ A kérdést érintette a középkorra visszatekintő *Ember és táj a középkori Biharban* című, 1994-ben megjelent tanulmánya is, amely a táj szerepét emelte ki.³⁸ A pálya kezdetének kérdése még későbbben, 2001-ben egyszerre két tanulmányában jelenik meg újra. A Magyar Tudományos Akadémia Közgyűlési Előadások kötetében találjuk meg a török kor településtörténeti változásairól és azok következményeiről írt, sajnos jegyzetek nélküli tanulmányát.³⁹ Ez a nagy ívű dolgozat lényegében összefoglalja a középkortól kezdve a Kárpát-medence nemzetiségi változásait, tehát Jakó régebbi munkásságától eltérően nem Erdély-, ill. Kelet-Magyarország-centrikus. Míg a középkorban a szlovák és román településtömböket nem számítva magyar többségről beszélhetünk, ezt a települési rendet bontotta meg délen a 15. század közepétől a török elől egyre nagyobb számban menekülő délszlávok betelepülése. Nagyon fontos megállapítása a következő: „az úgynevezett török kor a pusztulásnak, az újranépesítésnek, a gazdasági és társadalmi helyzetnek annyi eltérő változtatásával szolgált, hogy mai ismereteink mellett lehetetlen az egykori ország széthulló részeire minden esetben általánosan érvényes következtetéseket levonni.”⁴⁰ Ezért olyan településtörténeti és történeti-demográfiai vizsgálatokra volna

³² Bibl. 139, 145. Új közlése: Jakó: *Társadalom i. m.* 75–89. Jakó fenn idézett véleménye: uo. 82. Szlavón analógiákra lásd még: Kubinyi András: *Erdély a Mohács előtti évtizedekben*. In: *Tanulmányok Erdély történetéről*. Szakmai konferencia Debrecenben, 1987. október 9–10. Debrecen 1988. 66, 69.

³³ Bibl. 135, 147. Új közlése: Jakó: *Társadalom i. m.* 27–36.

³⁴ Jakó Zsigmond: *A Farnasi Veres család*. Az 1467. évi erdélyi lázadás kutatásához. In: *Emlékkönyv Imreh István nyolcvanadik születésnapjára*. Kvár 1999. 211–231.

³⁵ Bibl. 115. Új közlése: Jakó: *Társadalom i. m.* 37–56.

³⁶ Bibl. 3, 6, 7.

³⁷ Bibl. 10.

³⁸ Bibl. 148.

³⁹ Jakó Zsigmond: *A török kor településtörténeti változásai és következményei*. In: *Közgyűlési előadások, 2000. május*. Millennium az Akadémián. I. Szerk. Glatz Ferenc. Bp. 2001. 253–260.

⁴⁰ Uo. 258.

szükség, mint amelyet annak idején Mályusz Elemér kezdeményezett. Meg kell ismernünk jelenlegi helyzetünknek a török korig visszanyúló gyökereit. „Szükséges lenne, hogy a magyarság és a nemzetiségek népi kapcsolatainak vizsgálata lekerüljön a »kényes kérdések« listájáról, és tervszerű, új kutatások induljanak ezen a területen is.”⁴¹ Ezzel, azt hiszem, egyetértünk mindannyian: magyarok, románok, szlovákok, szerbek stb.

A másik 2001-es tanulmánya eléggé eldugott helyen jelent meg. Egy konkrét tájegység, a Kalotaszeg demográfiai alakulását vizsgálja, most már jegyzetekkel ellátott dolgozatban.⁴² Ez a mű lényegében egy konkrét tájegység történetén keresztül mutatja be az előbb ismertetett mű általánosságokra súlypontozott megállapításait. A kérdés feldolgozásánál korábbi munkáira, főként a gyalui vártartomány urbáriumaira támaszkodhatott. A tanulmány lényegében napjainkig kutatja a problémát, főként a magyar–román arány változását. A középkorban csupán négy román falu volt az uradalomban. A magyar települések a sík vidéken terültek el, és jóval népesebbek voltak a hegyvidéki román falvaknál. Konkrét demográfiai adatokat csak az 1638-as urbárium tartalmaz, a magyar falvakban egy családhoz többnyire 2–3–4 gyerek tartozott.⁴³ A bekövetkezett nemzetiségi változásokat árnyaltan mutatja be.

A professzor azonban talán a legtöbbször kultúrtörténeti kérdéseket kutatott. Ide tartoznak nagyszámú könyv- és könyvtártörténeti művei, amelyek túlnyomó többsége újkori tartalmú. Köztük éppúgy találunk román, mint magyar vonatkozásúakat. Foglalkozott a könyvgyűjtő személyiségekkel is.⁴⁴ Így figyelt fel a román bibliofil Timotei Cipariu (1805–1887) személyére, és könyvgyűjteményére.⁴⁵ A nagyenyedi Bethlen-Könyvtár azóta elveszett keleti kéziratára is Cipariu hívta fel pl. a figyelmet.⁴⁶ Könyvtörténeti érdeklődése kapcsolatban állott nyomda-történeti, illetve egyes nyomdászokkal foglalkozó kutatásaival is. Az erdélyi könyvtárügyről és nyomdászatról Jakó műveiből kaptuk a legtöbb új adatot.⁴⁷ Az iskolatörténet is kutatási profiljába vág.⁴⁸ Írt nagy mecénásokról is, mint Oláh Miklós, Vitéz János és Batthyány Ignác.⁴⁹ Feldolgozta a 18. század eleji román művelődési élet és a korai német felvilágosodás kapcsolatait is. Talán nem véletlen, hogy ebben az esetben is szerencsés kézzel talált forrás vált munkája alapjául: Köleséri Sámuel levelezése.⁵⁰ Kultúrtörténeti tevékenysége miatt vele írták az *Istoria României* II. és III. kötetében az erdélyi kultúrát feldolgozó fejezeteket.⁵¹

A kultúrtörténész Jakó professzor bemutatásánál két kérdésre külön térek ki. A szellemi kultúra kutatása mellett nem felejtkezett meg az anyagi kultúráról sem. Erről tanúskodik *Az otthon és művészete a XVI–XVII. századi Kolozsváron (Szempontok reneszánsz kori művelődésünk kutatásához)* című tanulmánya is.⁵² Ezt a magyar nyelvű történetírás egyik alapművének tarthatjuk. Megint a forrásokat szuverénean ismerő Jakót ismerjük fel, a teljes fennmaradt 16. századi kolozsvári városi levéltári anyag alapján akarta bemutatni a reneszánsz erdélyi hatását. A következő, a továbbiakban bizonyított feltevésekből indul ki: „Erdélyi viszonylatban a városi

⁴¹ Uo. 259.

⁴² Jakó Zsigmond: *Demográfiai folyamatok a Kalotaszegen az Újkorban*. In: *Gazdaságtörténet – könyvtártörténet*. Emlékkönyv Berlász Jenő 90. születésnapjára. Szerk. Búza János. (Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek 1.) Bp. 2001. 281–292.

⁴³ Uo. 284.

⁴⁴ Bibl. 34, 44, 47, 60, 65, 70, 72, 78, 79, 81, 90, 93, 95, 97, 108, 131.

⁴⁵ Bibl. 64, 71, 75. Magyar nyelvű tanulmány róla: Bibl. 106. 257–283.

⁴⁶ Bibl. 106. 216–218.

⁴⁷ Bibl. 38, 48, 49, 55, 59, 98, 99, 101, 102, 103, 104, 114, 127, 129.

⁴⁸ Bibl. 116, 117, 118.

⁴⁹ Bibl. 66, 96, 137.

⁵⁰ Bibl. 73, 74.

⁵¹ Bibl. 40, 41, 46.

⁵² Bibl. 28. Utánközlés: Jakó: *Társadalom i. m.* 319–350. – Szemelvényes utánközlés: Bibl. 128.

reneszánsz műveltség kérdéscsoportjával való foglalkozást még az is indokolja, hogy csak a polgárság körében, nem pedig a fejedelmi udvarban keresendő az erdélyi reneszánsz sajátos helyi jegyeinek kialakulása.⁵³ Az olvasó azonban nem kizárólagos művészet- és iparművészet-történeti dolgozatot kap kézhez, hanem becsöppen a 16. századi kolozsvári polgárság mindennapi életébe, megismeri lakókörményeit, öltözködését, asztalait, ágyait stb. Ez a külföldön ma egyre nagyobb mértékben művelt tárgykultúra-kutatás – különösen városi vonatkozásban – a 20. század közepén még ritkaságnak számított, noha előzményei a 19. századra mennek vissza, hiszen Radvánszky Béla *Magyar családélet és háztartás...* című háromkötetes munkája elsősorban a főúri és nemesi étellel foglalkozott. Radvánszky először 1879-ben adta ki az adatgyűjteményt tartalmazó II. és III. kötetet, majd 1896-ban az összefoglaló első kötetet.⁵⁴ A városi polgárság anyagi kultúrájával csak újabban foglalkoznak. E tárgyban különösen említendő Szende Katalin munkája Sopronról, Pozsonyról és Eperjesről.⁵⁵

Jakó professzor kultúrtörténeti munkássága leírásánál nem véletlenül hagytam utolsó helyre az általam különösen jelentősnek tartott világi értelmiség kutatását. Ezzel részletesebben kívánok foglalkozni. A téma magyarországi kutatásából indulok ki, hiszen feldolgozása már régen megoldásra várt. Az írástörténet nagy egyénisége, Hajnal István, már korán felhívta a figyelmet az értelmiség jelentőségére.⁵⁶ Kumorovitz L. Bernát a leleszi konvent hiteleshelyi működését vizsgálva már felfigyelt az abban részt vevő clericus chorikra, akiket nem tartott papnövédeknek.⁵⁷ A középkori oklevelekben nagy számban előforduló világi litteratusok, magyarul deákok kérdésének megoldása éppúgy szükségessé vált, mint a kancelláriákban, a kúriában és máshol működő jegyzőké, akiknek nagy része a középkor végén már világi volt. A világi értelmiség kutatása különben megfelelt a marxista „antiklerikális” tudománypolitikának, noha annak a három tudósunk egyike sem volt marxista, akik a kérdéssel Magyarországon először foglalkoztak.

Talán nem éreztelen, hogy először az irodalomtörténészeket érdekelte a világi értelmiség kialakulása. Gerézdi Rabán egy évtizedig gyűjtötte ki a forrásokból a litteratus említéseket, de nem jutott el a feldolgozásig. Kutatási eredményeit a középkori magyar világi líráról írt könyve egyik fejezetében azonban 1962-ben röviden mégis összefoglalta: *Középkori hazai világi értelmiségünk. A „deákok”*. Gerézdi is a „clericus chori” említéséből indult ki, és „iskolát végzett világinak” tartotta a deákokat, aki azonban hiteleshelyeknél valami gyakorlati ismereteket is szerzett.⁵⁸ Mezey László ugyancsak irodalomtörténeti oldalról szólott hozzá a kérdéshez. Több e tárgyú tanulmánya után jelent meg 1979-ben összefoglaló, a problémát európai keretbe ágyazó könyve a deákságról. Mivel igyekezett a tanultságot az antik időkre visszamenően az egész középkoron keresztül bemutatni, az alaptémára a X. fejezet maradt, igen tanulságos címmel: *A deák és deákossága. A „clericus chori” és a „procedens”*.⁵⁹ Mezey is Kumorovitz megfigyelését akarta továbbfejleszteni, és nagyobb figyelmet fordított a litteratusok irodalmi tevékenység-

⁵³ Jakó: *Társadalom i. m.* 321.

⁵⁴ Radvánszky Béla: *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században.* I–III. Reprint. Bp. 1986.

⁵⁵ Szende Katalin: *Othon a városban. Társadalom és anyagi kultúra a középkori Sopronban, Pozsonyban és Eperjesen.* (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 32.) Bp. 2004.

⁵⁶ Hajnal István: *Írásbeliség, intellektuális réteg és európai fejlődés.* In: *Károlyi Árpád Emlékkönyv.* Bp. 1933. 183–214.

⁵⁷ Kumorovitz L. Bernát: *A leleszi konvent tagjai és hiteleshelyi személyzete 1569-ig.* In: *Szent Norbert Emlékkönyv.* Gödöllő 1934. 22–50.

⁵⁸ Gerézdi Rabán: *A magyar világi líra kezdetei.* (Irodalomtörténeti könyvtár 7.) Bp. 1962. 19–37. – Irodalomtörténészek már a második világháború előtt foglalkoztak a deákműveltséggel. Kardos Tibor: *Deák-műveltség és magyar renaissance.* Századok 73(1939). 295–338, 449–491.

⁵⁹ Mezey László: *Deákság és Európa. Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlata.* Bp. 1979. 175–193.

gére. Egyébként feltűnő, hogy Jakó Zsigmond neve nem fordul elő sem Mezey irodalomjegyzékében, sem névmutatójában.

A legnagyobb hatást azonban a jogtörténész Bónis György, Jakó egykori kolozsvári professzortársa gyakorolta, aki több tanulmány után 1971-ben jelentette meg a címében is a lényegét megragadó könyvét a Mohács előtti Magyarország jogtudó értelmiségéről. Nyilván nem véletlen, hogy Mezeytől eltérően Bónis felhasználta Jakó eredményeit, amelyekre épített is. A jogtörténész jogtudó értelmiség néven foglalta össze a kancelláriákban, bíróságokon, hiteleshelyeken működő írástudó szakembereket, akiket együttesen gyakorlati jogászrendnek is nevezett, ugyanis tanultságukat elsősorban a gyakorlatban szerezték meg.⁶⁰ Bónis már az időközben egyre terjedő prozopográfiai módszert alkalmazta, igyekezett az elsősorban a királyi kancelláriákban és a kúriában dolgozó valamennyi személy adatait, rekonstruálható életpályáit megállapítani, és ezekből következtetéseket levonni. Lényegében hasonló módon, mint Jakó az erdélyi vajdai kancellária esetében. Mint minden impozáns forrásanyagon alapuló összefoglaló munka, Bónis könyve is a téma kutatása ideiglenes lezárásának tekinthető, noha nem tárgyal valamennyi jogtudó értelmiségit. Vajdai, báni, megyei, hiteleshelyi stb. jegyzők, ügyvédek csak akkor kerültek be könyvébe, amennyiben egy időben a központban is megfordultak, így a munka nem válhatott ennek az értelmiségi rétegnek sem összefoglaló feldolgozásává.

Gerézdi – ha teljességre nem is törekedve, de mégis – források alapján a deákrétegről nagyjából elfogadható képet nyújtott, Mezey inkább a deákok tanultságával foglalkozott, Bónis pedig a gyakorlati jogászrendet mutatta be. A további probléma az, hogy ezek a tanultsággal rendelkező laikusok milyen arányban mutathatók ki a középkori magyar királyságban. Itt Fügedi Erik egészen más megközelítéssel negatív következtetésekre jutott. 1981-ben megjelent tanulmányában a nemesség birtokügyeiben folytatott eljárásokat vizsgálta meg. Eredménye az volt, hogy ebben a szóbeliség uralkodott, nem pedig az írásos bizonyítás, és ilyenformán a nemesek írástudása megkérdőjelezhető.⁶¹ A szerző kitűnő tudós volt, ezért tézisént meg akarta erősíteni. Nem az egyszerű utat választotta, hogy a nemesség egyáltalán nem tudott írni, noha ez Hunyadi János és Báthori István országbíró és erdélyi vajda esetében igazolható. A latin nem tudás mellett szólna, hogy a politikai és bírósági tárgyalások magyarul folytak. Ezzel szemben igazolható, hogy sokan el tudtak olvasni egy kurzív írású oklevelet, úgyhogy – idézem – „egyenesen az a benyomásunk, hogy szinte minden nemesi családban akadt egy *litteratus*.”⁶² Ezért megkísérelte meghatározni az értelmiségi foglalkozásúak számát, beleértve a kancelláriák, bíróságok, megyék, hiteleshelyek, a kincstár személyi szükségleteit, valamint az uradalmaiban foglalkoztatott gazdasági tisztviselőket. Ezekkel együtt 700-ra becsülte a betölthető állásokat. Igaz, pl. ő sem vette figyelembe az ügyvédeket, arra sem gondolt, hogy nem minden hozzáértő nemes vállalt ilyen jellegű szolgálatot.⁶³ Bár elismeri, hogy a 15. században fejlődés mutatható ki, a Mohács utáni korszakra mégis azt mondja, hogy nem nagyon különbözött a 15. századtól. „Az egyetlen minőségi változás a nemzeti nyelv használata.”⁶⁴ Megjegyzem, hogy Mezeyhez hasonlóan Fügedi sem használta fel Jakó kutatási eredményeit. Csak röviden jegyzem meg, hogy Tóth István György a Vas megyei kismesek írástudását 1721 és 1800 közt (!)

⁶⁰ Bónis György: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*. Bp. 1971.

⁶¹ Fügedi Erik: *Középkori nemességünk szóbelisége és az írás*. In: Fügedi Erik: *Kolduló barátok, polgárok, nemesek*. Tanulmányok a magyar középkorról. Bp. 1981. 437–462.

⁶² Uo. 455–456.

⁶³ Uo. 456–457.

⁶⁴ Uo. 462.

végrendeleteik alapján vizsgálva arra a megállapításra jutott, hogy az írni tudók aránya csupán 28% volt.⁶⁵

A laikus írásbeliség vizsgálata tehát a magyarországi történettudományban napjainkig fontos kutatási tárgy, ezért különösen tanulságos az összehasonlítás Jakó professzor munkásságával. Erre annál is inkább szükség van, mert sajnálatos módon eredményei csak egy-két esetben hatottak a magyarországi kutatásra.⁶⁶ Jakó a témával kihegyezetten 1955 óta foglalkozik, és több tanulmányt tett e tárgyból közzé, mégpedig román nyelven is.⁶⁷ Ezek aztán jegyzetekkel ellátva 1976-ban megjelentek az *Írás, könyv, értelmiség*. Tanulmányok Erdély történelméhez című gyűjteményes munkájában is.⁶⁸ Láttuk, hogy a vajdai kancelláriáról írt tanulmánya is világi értelmiségekkel foglalkozott, Ródi Cseh István magyar nyelvű végrendelete feldolgozásából pedig megismerhettünk egy olyan vidéki nemes, akinek értelmiségi foglalkozásáról ugyan nincs adat, de aki fiát taníttatta.

A két legfontosabb értelmiségtörténeti tanulmány, bármennyire folytatja is a vajdai kancelláriáról írt munkát, egészen más úton és az újabb magyarországi kutatásoktól is eltérően közelíti meg a problémát, mégpedig a paleográfia, az írástörténet felől. Ezzel a fent már idézett Hajnal István által felvetett ötletet fejleszti tovább. Első, mintegy programalkotó tanulmánya a laikus írásbeliség kezdeteiről már a paleográfiából indul ki. Itt olvashatjuk a következőt: „egy terület okleveles gyakorlata az ottani íráskultúra egyéb jelenségeitől elszigetelve nem értékelhető helyesen. Szükségessé vált tehát általában olyan összefüggések elmélyült vizsgálata, mint az iskolázás s különösen az írásktatás története, az írás gyakorlati társadalmi szerepe, a könyvírás és ezzel kapcsolatosan a könyvtárügy története, az írástudó rétegek társadalmi helyzete stb.”⁶⁹ Ez az idézet már világosan mutatja, hogy Jakó szemében a paleográfia, az iskola- és könyvtörténet, sőt az írást kibocsátó hivatalok és szervek munkatársaival való foglalkozás (vö. vajdai kancellária) ugyanannak az értelmiségtudató programnak a részei, összefüggnek egymással.

A tanulmány a továbbiakban bemutatja a laikus íráshasználat erdélyi kezdeteit, a Franciaországban tanult 12–13. századi papok szerepétől a városi-plébániai iskolákon a litteratusokig. Fontos megállapítása: „A 15. század végére tehát az oklevelezés segítségével az írástudás viszonylag széles körben elterjedt. Nem volt többé csak a papság vagy általában csupán a legműveltebbek tudománya. Az írásktatás nagyon változatos paleográfiai minőségéből ítélve e mögött a 15–16. századi íráskultúra mögött már nem kis számú elit, hanem mélyen tagolt, népes és állandóan gyarapodó számú írástudó réteg állott.” Utána tárgyalja a világi írástudás kialakulását. Egy másik idézet: „Már a 15. század második felétől kezdve az elszegényedő kismesek, falusi iparosok, sőt a gazdagabb parasztok gyermekei is az írás újszerű eszközével igyekeztek jobb életsorsot biztosítani maguknak.”⁷⁰ A könyvtárak átvizsgálása adatokkal szolgálhat mű-

⁶⁵ Tóth István György: „*Aki ahhoz szokatlan, el nem kerülheti a főfáját miatta.*” (Írni tanuló nemesasszonyok a 16–18. századi Nyugat-Magyarországon.) In: *Európa vonzásában*. Emlékkönyv Kosáry Domokos 80. születésnapjára. Bp. 1993. 66. 409 nemesre vonatkozik a százalékos adat. Ugyanakkor 130 nemesasszony közül csak kettő írta alá a végrendeletet.

⁶⁶ Bónison kívül magamat említhetem még: Kubinyi András: *Polgári értelmiség és hivatalnokrétege Budán és Pesten a Hunyadi- és Jagelló-korban*. Levéltári Közlemények 39(1968). 211. 36. j.; Uő: *A Jagelló-kori értelmiség*. In: *Az értelmiség Magyarországon a 16–17. században*. Szerk. Zombori István. Szeged 1988. 14. 6. j., 19. 61. j.

⁶⁷ Bibl. 23, 23, 25, 62, 63.

⁶⁸ Bibl. 106.

⁶⁹ Jakó Zsigmond: *A laikus írásbeliség kezdetei a középkori Erdélyben*. In: Jakó: *Írás i. m.* 26.

⁷⁰ Uo. 31. Erre egy jó magyarországi példa: Az 1517 után pécsi örkanonokként meghalt Budai Kakas János egy szlávóniai származású budai polgár, valamint egy Fejér megyei, Csut kisenemesi faluból származó nemesleány fia volt. Kakas a bécsi és a krakkói egyetemen szerzett fokozatokat az artes fakultásán, majd Egerben lett iskolamester. Innen ment a bolognai egyetemre, majd Padovában szerzett jogi doktorátust. Naplót és családtörténeti feljegyzéseket hagyott hátra.

veltségükről. Ebből következik: „A 16. század elejére tehát az oklevelezés révén gyakorlati, társadalmi szerepet vállaló írásbeliség figyelemre méltó laikus írástudó réteget alakított ki Erdélyben. Ennek műveltsége – magasabb képzettség esetén – humanista, a nagy többsége azonban csak annak hatása alatt álló deák-műveltség; jellege azonban mindkét esetben inkább világi színezetű.”⁷¹ A tanulmányt a további teendők felvázolásával fejezte be, ami elsősorban paleográfiai célzatú.

Másik, ugyancsak mintegy programalkotó értelmiségtörténeti tanulmánya 1959-ben készült, de 1967-ben jelent meg először két részben jegyzetek nélkül, majd 1976-ban végleges, jegyzetelt formában Jakó egyik tanulmánykötetében. Itt az erdélyi értelmiség kialakulásáról értekezik.⁷² Tanulmánya elején felsorolja azokat a foglalkozásokat, amelyek az erdélyi világi értelmiséghez tartoznak. Fontos a következő megállapítása: „Végül a világi értelmiség hátvédjének és tartalékának fogjuk fel a városi és mezővárosi kézműves-kereskedő polgárság, majd pedig a szabadparasztság olyan elemeit, akik tanultságuk ellenére megmaradtak családjuk hagyományos életterületén, de képzettségük felszínessége következtében nem sorolhatók be a »gazdasági értelmiség« (kereskedők, pénzemberek) kategóriájába. Ez a réteg alkotta az eleven kapcsolatot a magasabb képzettség hordozói és a legszélesebb laikus tömegek között, s ez biztosította, hogy a kialakuló világi intellektualizmus mind mélyebbre bocsáthassa gyökereit a társadalomba.”⁷³ A korábban nem használt *gazdasági értelmiség* fogalom bevezetése nagyon fontos. Véleményünk szerint ide tartoznak a gazdatisztek is. A kutatás módszereinek összefoglalása lényegében korábbi tanulmányára megy vissza. Az okleveles anyagra támaszkodik. „A laicizálódás távoli kezdeteit az írástörténet, diplomatika és hivataltörténet együttes felhasználásával igyekeztünk tisztázni. Az írásbeliség és az írásos kultúra alakulását állítottuk vizsgálódásaink középpontjába, hogy az azt hordozó társadalmi réteg felől nyerhessünk információkat.”⁷⁴

A forrásoknál kiemeli a könyvek és könyvtárak kérdését. A 15. század végétől nőnek a könyvgyűjtésre vonatkozó adatok. (Tehát a nyomtatott könyv is hatott.) A civilizált életforma megjelenését joggal az értelmiséghez köti, ami azt mutatja, hogy a kolozsvári polgárok anyagi kultúrájának vizsgálata nem elszigetelt témaválasztás volt, hanem beletartozik az értelmiségkutatás profiljába. Iskolatörténet, egyetemre járás, irodalom-, tudomány- és hivataltörténet természetesen ugyancsak része az értelmiségi kutatási tervnek. Végül a világi értelmiség megjelenését tárgyalja a 16. század közepéig, a humanizmus és a reformáció diadaláig.

Talán túl sokat elemeztem Jakó értelmiségkutatási eredményeit, mégpedig a hasonló magyarországi kutatásokkal együtt. Ez azonban nem volt véletlen. A két utolsó tanulmány ismertetéséből derül ki, hogy a nagy erdélyi tudós hatalmas, időben és tematikában egyaránt szétágazó tudományos teljesítményének zöme szerves egységet alkot. A látszólag egymással össze nem függő tárgyakat feldolgozó tanulmányok a fő cél, az erdélyi értelmiség története megismerését szolgálják. Mivel nagy tudásunk a forrásokra épít, ezért oklevéltárai, egyes forrásközlései természetesen szintén ide számíthatók. Elképzelhető, hogy ez csak az én szubjektív benyomásom, és Jakó professzor a híres anekdotával fog válaszolni. Amikor Gyulai Pál az Akadémián Arany János egyik versét elemezve kifejtette, hogy szerinte ezt írva mit gondolt a költő, a jelen levő Arany közbeszökölt: gondolta a fene. Mindenesetre most, hogy módom volt átolvasni együtt

Anyja nagybátyja, a kismemes Csuti Pál ismert ügyvéd volt, mint ahogy Csutról fél tucat kismemes ügyvéd nevét ismerjük. Kubinyi András: *Budai Kakas János és történeti feljegyzései*. In: Uő: *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*. (METEM Könyvek 22.) Bp. 1999. 193–211.

⁷¹ Jakó: *Írás i. m.* 34–35.

⁷² Jakó Zsigmond: *Az erdélyi értelmiség kialakulásának kezdetei*. In: Jakó: *Írás i. m.* 10.

⁷³ Uo. 10–11.

⁷⁴ Uo. 12.

Jakó Zsigmond tudományos munkásságát, én a fentiekre gondoltam. Ezért is igyekeztem minél több, ezeket igazoló idézetekkel nézetemet alátámasztani.

Foglalkoztam azonban a magyarországi értelmiségkutatás néhány kérdésével is, amiket most össze kell vetnem a Jakó által alkotott képpel. Gerézdi és Bónis a középkori írástudóknak csak egyes rétegeit vették figyelembe, eredményeik beleilleszthetők ebbe. Más a helyzet Fügedi nézetével. Fügedi bizonyos fokig negatív képet festett a középkori magyar nemesség íráskultúrájáról, és bár felfigyelt a 15–16. század fordulóján bizonyos változásokra, a szóbeli tanúskodás elterjedése miatt mégis a szóbeliség uralmát látta bizonyítottnak. A kérdés több oldalról közelíthető meg. Sajnos, nem vagyok jogtörténész, és így nem tudom, hogy a szóbeli bizonyítás, az emlékezet segítségül hívása külföldön meddig volt érvényben. Az egyházi bíróságok is alkalmazták a tanúkihallgatás intézményét. Az egyik Fügedi által felhasznált adat, Majtényi Márton feleségének végrendeleti ügye,⁷⁵ egyházi bíróság előtt indult, és az rendelt el tanúkihallgatásokat.⁷⁶ Leginkább a leszármazás igazolásánál vették igénybe a tanúk szerepét, de nem biztos, hogy ez önmagában a szóbeliséget bizonyítaná. Ez azonban további kutatást igényel. Viszont az értelmiségiek számára rendelkezésre álló álláslehetőségek összeírása sem vezet messzire, mert jóval többen tudtak írni, mint akik elhelyezkedtek. Gondolom, ez Jakó tanulmányai alapján is nyilvánvaló. Ő is utalt arra, hogy a 15–16. század fordulójától kezdve a helyzet változott. Hozzátenném, hogy a Mohács előtti években váltak a kézzel írott vagy nyomtatott röpiratok és könyvek politikai fegyverré mind a viharos országgyűléseken, mind 1526 után a két király közti küzdelemben. Ez pedig azt jelenti, hogy a köznemesség politikai vezetőrétegét már írással is lehetett befolyásolni.⁷⁷ Mindez persze nem jelentette azt, hogy ne lett volna sok analfabéta akár Magyarországon, akár Erdélyben, ennyiben tehát Tóth István Györgynek is igaza van. Az analfabetizmus külföldön is létezett, és minden jel szerint területenként változott.⁷⁸

Végére értem Jakó Zsigmond tudományos történetírói tevékenysége ismertetésének. A hatalmas életműből nem tudtam minden munkát bemutatni, részletesebben csak néhány, főként középkori tárgyú munkával foglalkoztam, mivel magam – noha én is írtam újkori tárgyú tanulmányokat – elsősorban középkorkutató vagyok. Megjegyzem még, hogy a legfontosabb tanulmányai két összefoglaló kötetben jelentek meg, amelyekre a fentiekben is sokszor utaltam.⁷⁹ Megjelent egy román nyelvű gyűjtemény is *Philobiblon transilvan* címmel, amelyet Virgil Câdea professzor látott el bevezetéssel.⁸⁰ Két emlékkönyvet is adtak ki a tiszteletére: egy kétkötetes német nyelvűt, amelyet Szabó T. Attilával közösen kapott,⁸¹ valamint nyolcvanadik születésnapjára egy magyart.⁸²

Két dolog maradt még hátra. A tanár Jakó Zsigmond bemutatása, valamint tudományos tevékenysége összefoglaló értékelése. Az elsővel röviden kell végezni. Nem voltam a Profes-

⁷⁵ Fügedi: *Kolduló barátok i. m.* 449. Ő azzal kapcsolatban idézi, hogy nyelvi akadályok is felmerülhettek, mert a nováki plébános és káplánja nem tudtak magyarul.

⁷⁶ Dl. 73208, 73214, 73216. stb.

⁷⁷ Vö. Kubinyi András: *Politikai vitakultúra a Mohács előtti Magyarországon*. Bácsi Ferenc szózata a hatvani országgyűléshez (1525), valamint egy latin verse. In: *Studia professoris – Professor studiorum*. Tanulmányok Érszegi Géza hatvanadik születésnapjára. Szerk. Almási Tibor, Draskóczy István, Jancsó Éva. Bp. 2005. 169–195.

⁷⁸ Vö. Pál Judit: *Írástudás a Székelyföldön a XVIII. században*. In: *Emlékkönyv Jakó Zsigmond i. m.* 421–433.

⁷⁹ Bibl. 106, valamint Jakó: *Társadalom i. m.*

⁸⁰ Bibl. 111.

⁸¹ *Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn*. Festschrift für Attila T. Szabó und Zsigmond Jakó. Bd. I–II. (Studia Hungarica 31–32.) Hrsg. von Kálmán Benda, Thomas von Bogay, Horst Glassl, Zsolt K. Lengyel. München, 1987–1988.

⁸² *Emlékkönyv Jakó Zsigmond i. m.*

szor Úr tanítványa, és sajnos azt sem tudom, hogy a szerencsére nagyszámú erdélyi történész közül ki tartozott közéjük. Nem szeretnék senkit sem megsérteni, akit ezért esetleg kihagynék, vagy netalán közéjük sorolnák, noha nem volt az. Valamit azonban mégis mondhatok. Jakó hatását kell több fiatalabb kolléga művei témaválasztásában keresnünk. Csak néhány példát említek, ahol mintha az értelmiségkutatásról írt tanulmányaiban felvázolt program megvalósításáról lenne szó. Közismert legalább másfél száz éve, hogy a professzorok gyakran íratnak tehetséges tanítványokkal olyan témájú tanulmányokat, amelyek saját kutatási területüket egészítik ki. Itt említhetem a közülünk korán távozott Tonk Sándor könyvét az erdélyiek középkori egyetemrejárásáról⁸³ vagy ugyanannak a középkori erdélyi közjegyzői intézményt feldolgozó és az ismert közjegyzők névsorát közlő tanulmányát.⁸⁴ Készült több hiteleshelyről is tanulmány: így a kolozsmonostori konventről,⁸⁵ a nagyváradi káptalanról,⁸⁶ illetve egy román nyelvű könyv a gyulafehérvári káptalanról.⁸⁷ Jakó elindította Erdély 1542 előtti okleveleinek, az erdélyi fejedelmek Liber Regiusainak, a városok és vármegyék 17. századi jegyzőkönyveinek regesztázását is, amivel hozzájárult fiatal tudósok kineveléséhez.⁸⁸

Összefoglalva a nagy tudós szerzteágazó tudományos teljesítménye bemutatását, azt állapíthatjuk meg, hogy a teljességre törekvő forrásfelhasználás mellett tárgyválasztása lényegében két témacsoportra bontható fel. Az egyik disszertációjából indult ki: a népesedést, a nemzetiségi megoszlást kutatta szigorúan a forrásokra támaszkodva. Erre a témakörre az utolsó években tért vissza, és nyilvánvalóan mestere, Mályusz Elemér munkáját tartotta példaként szeme előtt. A másik az értelmiség kérdése, ami lehetőséget nyújtott számára kultúrtörténeti, írástörténeti, hivatal- és társadalomtörténeti problémák tisztázására. Itt is hatottak rá mestereinek, Mályusznak, Hajnal Istvánnak és Szentpétery Imrének tanításai.

Hátra van történetírói munkássága értékelése, helye a romániai és magyarországi tudományos életben. Bár újabban terjed a tudósok szakmai rangsorának megállapítására munkásságuk és idezettségi mutatóik alapján a természettudomány művelői által kidolgozott, matematikailag meghatározható módszer, mégis a tudományos közvélemény tudja leginkább meghatározni egy tudós szakmai súlyát. Azt hiszem, ha megkérdeznék a magyar nyelvterület történészeit, hogy kiket sorolnak a legnagyobb élő magyar történészek közé, akkor – esetleg a kortörténészek kivételével – senki sem hagyná ki közülük Jakó Zsigmondot. Valószínűnek tartom, hogy a román történészek is felvennék a legnagyobb élő romániai historikusok listájára, hiszen művei jó része románul is megjelent. Meg kell mindjárt jegyeznem, hogy ez nem a kilencvenedik évében járó tudós iránti kötelező udvariasságból eredne. E sorok írója már az 1940-es évek végén, egyetemi hallgatóként idősebb kollégáitól úgy hallotta emlegetni Jakót, mint nagy történészt, majd nem sokkal később mint egyikét a legjobbaknak. Önmagában egy akadémiai tagság csak annyit igazol, hogy betöltötte egy bizonyos szakmai színvonalat elért, ami nem jelenti azt, hogy hasonlóak ne legyenek a tudományos testületen kívül is. Jakó akadémiai tagságai ezért csak alátámasztják fenti megállapításaimat. Nagy tudósunk 1970 óta a Román Társadalomtudományi Akadémia rendes, 1988-tól a Magyar Tudományos Akadémia tiszteleti, 1996-tól a Román Akadémia tiszteleti tagja. 1990 óta a Magyar Történészek Világszövetsége társelnöke, valamint

⁸³ Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban*. Buk. 1979.

⁸⁴ Tonk Sándor: *A középkori közjegyzőség Erdélyben*. In: *Művelődéstörténeti Tanulmányok*. Szerk. Csetri Elek, Jakó Zsigmond, Sipos Gábor, Tonk Sándor. Buk. 1980. 36–61.

⁸⁵ Sipos Gábor: *A kolozsmonostori konvent hiteleshelyi tevékenysége*. In: *Művelődéstörténeti Tanulmányok*. Szerk. Csetri Elek, Jakó Zsigmond, Tonk Sándor. Buk. 1979. 33–50.

⁸⁶ Varga Árpád: *A váradai káptalan hiteleshelyi működése*. In: *Művelődéstörténeti Tanulmányok*. 1980. 20–35.

⁸⁷ Károly Vekov: *Locul de adeverire din Alba-Iulia (secolele XIII–XVI)*. (Bibliotheca Rerum Transsilvaniae XXIX.) Cluj-Napoca 2003.

⁸⁸ *A Magyar Tudományos Akadémia tagjai*. II. Bp. 2003. 588.

számos szakmai kitüntetés birtokosa. 1990–1994 közt az Erdélyi Múzeum-Egyesület elnöke is volt.⁸⁹ Azt hiszem, ezek az életrajzi adatok is mutatják, hogy teljesítményét mind Romániában, mind Magyarországon elismerik. Feltehetően idézettsége is kiemelkedő, úgyhogy metrikus alapon is a legnagyobbak közé számítható.

Befejezésül az életmű áttekintése után két benyomásomat szeretném előadni. Feltűnő, hogy összefoglaló jellegű könyvet alig írt. Nagy forráskiadványain kívül említhetnők többek közt a disszertációját vagy a Radu Manolescu társszerzővel írt és a latin írás történetét összefoglaló munkát.⁹⁰ Hatalmas, a fentiek alapján tágabb értelemben vett kultúrtörténeti munkásságának nem jelent meg összefoglalása. Lehet, hogy tévedek, de mintha erdélyi mesteréről, Kelemen Lajosról írva Jakó önmagát jellemezte volna: „Kelemen Lajos nem hagyott maga után nagyszabású összefoglaló műveket. Ő a részletkutatók mestere volt. Azt tartotta, hogy az erdélyi magyar történetkutatás soron levő feladata a részletek tisztázása az összefoglalások előkészítése céljából. Kiemelkedő kutatók között sem ritka az olyan lelkialkatú, aki a megismerésre elhasználja energiáit, és az eredmények írásos közzététele, az ismeretanyag formába öntése, végleges rögzítése már nem érdekli.”⁹¹ Természetesen minden hasonlat sántít, Jakónak van, ha nem is sok, összefoglaló műve, a lényeg azonban az, hogy nagy tudósunk is a részletkutatók mestere volt.

Ehhez meg kell jegyezni még valamit. Mire van nagyobb szükség – éspedig nem csak Erdélyben, de nálunk is –, szép összefoglalásokra, amelyek egy-két évtized múlva elavulnak, vagy pedig addig ismeretlen források közzétételére, amelyekre a későbbi historikus nemzedékek még évszázadok múlva is támaszkodhatnak? Szerintem az utóbbival írta be Jakó örökre nevét a magyar nyelvterület és Románia történészeinek aranykönyvébe. Félreértés ne essék, az összefoglaló jellegű munkákat magam is fontosnak tartom, magam is írtam ilyeneket. Ezek írásával összefüggéseket lehet tisztázni, a tudományos eredmények egy bizonyos időbeni állapotát az utókor elé tárni. Visszatérve Jakóra: valóban hiányzik nagy teljesítményének összefoglalása? Formailag kétségekívül. Ha azonban arra gondolunk, amire fent többször utaltunk, a nemleges válasz már nem annyira egyszerű. Mind a nagy, mind a kis forrásközlései olyan magyarázó fejtegetéseket tartalmaznak, amelyek összefüggnek egymással és a szerző többi tanulmányaival. Ezek együtt kiadnak már egy összefoglalást, ezért is hasznos, hogy legfontosabb tanulmányait együtt kiadták.

A másik benyomásom ugyancsak segít Jakó tudománytörténeti elhelyezésében. Ismert, hogy a nemzetközi történettudományban mindig fellépnek különböző irányzatok, amelyek módszereikben, értékelési módjukban, témaválasztásukban eltérnek egymástól. Hatásuk természetesen mindenüvé elér. Gondoljunk pl. a 20. század elején először az ún. pozitivizmusra, majd utána a szellemtörténetre. Hosszú ideig az államhatalom által is támogatva Kelet-Közép-Európában a marxista szemlélet uralkodott. Ma talán a leginkább a francia Annales iskola hat. Beszélünk történeti antropológiáról, mikrotörténeti kutatásokról stb.⁹² Kétségekívül minden irányzat valamilyen formában továbbvitte ismereteinket, azt természetesen nem tudhatjuk, hogy száz év múlva mire fognak esküdni a történészek.

Nagy tudósunk munkásságát átolvasva hiába keresnénk valamelyik irányzatra történő hivatkozást. Az annak idején kötelező marxizmus is legfeljebb frazeológiájában mutatható ki olykor nála. Természetesen vannak olyan tanulmányai, amelyeket tematikájuk alapján besorol-

⁸⁹ *A Magyar Tudományos Akadémia tagjai*. II. 587–588.

⁹⁰ Bibl. 126.

⁹¹ Jakó Zsigmond: *Kelemen Lajos (1877–1963)*. In: Jakó: *Társadalom i. m.* 429.

⁹² Csak példaként: Klaniczay Gábor: *Bevezető gondolatok a középkorról*. In: *Európa ezer éve. A középkor*. Szerk. Klaniczay Gábor. I. Bp. 2004. 12–28.

hatnánk valahová, úgy vélem azonban, hogy ez nem lenne helyes. Megint csak töprengve, egy ötletet felvetve kockáztatom meg azt a feltevésemet, hogy itt Jakónak megint a forráskutató tevékenységére kell gondolnunk. Aki annyi és korábban többségében fel nem használt forrást ismer, mint Jakó, és akinek van világos tudományos célja, az nem szorul rá valamely irányzat témakínálatából válogatni, noha esetleg saját kutatásaiban is van oda illő téma.

Befejezőként Jakó professzor Kelemen Lajosról írt megemlékezéséből idézek egy órá is érvényes részt: „Nevelésének egyik hatékony eszköze éppen önzetlen segítőkészsége volt. Tudásának tárháza nyitva állott mindenki előtt, tekintet nélkül az illető nemzetiségére, aki a megismerés tiszta szándékával közeledett az erdélyi múlthoz, mert e terület többnemzetűsége számára átélte, természetes adottság volt. Ezzel azonban az igényes anyaggyűjtésre, a tények tiszteltetésére kívánt szoktatni mindenkit.”⁹³

Kívánom, hogy Jakó professzor még hosszú ideig állhasson az erdélyi tudomány és valamennyi tisztelője rendelkezésére!

Zsigmond Jakó, the Scholar of the History. Twentieth century historiography shows a powerful tendency towards specialization in more fields and branches; this can be mostly observed in the treatment of different historical periods. The antiquity, the Middle Ages, the early modern age and successive ages are duly researched by different scholars; moreover, specialization is to be found within the selfsame periods as well. Among Hungarian historians, it is only rarely that a person specialized in the history of the age of the Árpáds should also write about the high Middle Ages. In addition, it is even more unusual to find a historian who specializes in the period both before and after the battle of Mohács. A researcher interested in more periods or various thematic fields is becoming a true curiosity: small wonder, since the basic rules of the profession impose that the historian cover virtually the whole source material and basic bibliography pertaining to his field, and even this is becoming increasingly impossible in the age of the skyrocketing expansion and multiplication of source editions and specialized material. To these rare exceptions belongs the mentor of the researchers of the Hungarian Middle Ages and early modern age, the ninety years old Zsigmond Jakó, former professor of Cluj (Kolozsvár) university. This paper is dedicated to present the life-work of professor Jakó. Even a superficial survey of his bibliography shows clearly that, since the outset of his career, professor Jakó has devoted at least as many works to medieval studies as to the early modern age and even to the eighteenth century. Thus, he can hardly be catalogued as an exclusive researcher of one period or another. Similarly, we can hardly say that he treated one specific theme exclusively. Nevertheless, it is clear that all the works of his monumental oeuvre are connected by two common denominators: he is interested almost exclusively in Transylvania, and respectively, that part of Hungary, which was annexed to Romania; also, he was most active in the publishing, editing, and interpretation of (historiographic) sources and relying on them in historical analysis.

Summing up the presentation of the great scholar's vast oeuvre we can conclude that, besides his use of historical documents aiming at completeness, his choice of topics can in effect be divided into two thematic fields. The one builds upon his doctoral thesis – a research of demographic development and of the changes in the percentage of ethnicities, drawing exclusively on historical documents. He returned to this field of study in the last years and throughout his research activity, he obviously regarded his erstwhile tutor, Professor Elemér Mályusz's work as a model. The other is the issue of the intellectuals, which gave him an opportunity for clearing some issues related to cultural history, to the history of writing, to institutional history and to social history. Here, too, the influence of his tutors, Mályusz, István Hajnal and Imre Szentpétery, can be observed.

⁹³ Jakó: *Kelemen Lajos i. m.* 430.